

ИШТИРОКЧИЛИКДА СОДИР ЭТИЛАДИГАН ЖИНОЯТЛАР ПРОФИЛАКТИКАСИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ИЛМИЙ ВА АМАЛИЙ ТАҲЛИЛИ

Абдуманнобов Афзалбек Фахриддин ўғли

ИИВ Академияси 3-ўқув курси,

317 гуруҳ курсанти.

Аннотация. Мақолада, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятлар профилактикаси тушунчаси, уни амалга оширишнинг ўрни ва аҳамияти, қонунчилик нормалари асосида амалга оширилиши белгиланган вазифалар, шунингдек ушбу ушбу фаолиятни такомиллаштириши йўналишлари юзасидан таклифлар билдирилган.

Калит сўзлар: жиноятда иштирокчилик, жавобгарлик, жиноий ҳуқуқий тавсиф, ҳуқуқбузарлик, жиноят, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, таъсир чораси, ижтимоий ҳимоя, ҳимояланиш чоралари.

Иштирокчиликда содир этиладиган жиноятлар профилактикаси – бу бир неча шахснинг умумий ният ва ҳаракатлар мувофиқлиги билан амалга ошириладиган жиноятларнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25-27-моддаларида иштирокчилик тушунчаси аниқ ифодаланган бўлиб, у ижрочи, ташкилотчи, ундовчи ва ёрдамчи каби ролларни ўз ичига олади. Профилактика эса ушбу жиноятларнинг содир бўлишига йўл қўймаслик ёки уларнинг кўлами ва оқибатларини камайтириш мақсадида амалга оширилади.

Иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг профилактикаси бошқа жиноятлардан фарқ қилади, чунки у гуруҳ динамикасига боғлиқ. Масалан, криминологияда "диффузия масъулияти" феноменига кўра, гуруҳдаги шахслар ўзларини камроқ масъулиятли ҳис қилишади, бу эса хавfli қарорлар қабул қилишга олиб келади. Шу сабабли, профилактика чоралари гуруҳ шаклланишининг бошланғич босқичига йўналтирилиши керак.

Ўзбекистонда бу борада маҳалла институти муҳим рол ўйнайди. Маҳаллаларда ёшлар билан индивидуал ишлаш, уларнинг ижтимоий фаоллигини спорт ва маданий тадбирлар орқали йўналтириш самарали деб топилган. Халқаро тажрибада эса, масалан, АҚШда "accomplice liability" қонунларига асосланиб, жамоатчилик фаолияти ва таълим орқали профилактика амалга оширилади.

Иштирокчиликда содир этиладиган жиноятлар, масалан, коррупция, одам савдоси, терроризм ва уюшган жиноятчилик кабилар, гуруҳ динамикаси туфайли кўпроқ таъсир кўрсатади. Статистикага кўра, Ўзбекистонда ёшлар ўртасида содир этиладиган жиноятларнинг 30% дан ортиқ қисми иштирокчиликда амалга оширилади.

Иштирокчилик – бу бир неча шахснинг умумий ният билан жиноят содир этишда иштирок этишидир. Халқаро жиноий ҳуқуқда бу тушунча "joint criminal enterprise" (JCE) сифатида маълум бўлиб, Рим статутида (ICC) кенг ёритилган. JCE назариясига кўра, иштирокчилар ўртасида мақсад бирлиги ва ҳаракатларнинг мувофиқлаштирилганлиги мавжуд. Ўзбекистон Жиноят кодексида иштирокчилар ижрочи, ташкилотчи, ундовчи ва ёрдамчи сифатида таснифланади.

Иштирокчиликнинг назарий асосларини ўрганишда криминология ва социал психология муҳим ўрин тутди. Масалан, гуруҳ психологиясига кўра, иштирокчилар ўзларини камроқ масъулиятли ҳис қилишади, бу эса "диффузия масъулияти" феномени деб аталади. Бу феномен, хусусан, ёшлар ўртасида кўп учрайди, чунки гуруҳдаги шахслар кўпроқ хавфли қарорлар қабул қилишга мойил бўлади. Ўзбекистон олими С.Ниёзовнинг тадқиқотларида иштирокчиликнинг психологик сабаблари ва унинг олдини олишда ижтимоий назоратнинг роли таъкидланади.

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноий жавобгарлик асосларини такомиллаштириш борасида турли фикрлар илгари сурилган. Жумладан, бу борада Д.Р. Қурбонов жиноий жавобгарликнинг амалга оширилиши жиноят, жиноят-процессуал ва жиноят-ижроия қонуни мазмунидан келиб чиқадиган шахсий мажбуриятлари ихтиёрий ижро этишни тақозо этади. Жиноий жавобгарлик шахснинг жиноят қонунда белгиланган тақиқларни бузганлиги туфайли вужудга келади. Жиноят содир этилганига қадар жиноят қонунининг нормаси шахсга масъулият юклайди ва уни ижобий хулқ-атворда бўлишга чорлайди», деб таъкидлайди. Шунингдек, М.А. Назаров жиноий жавобгарликни кукуқий муносабатлар мажмуи сифатида баҳолаб, уни жиноий жавобгарликка тортиш учун асоснинг келиб чиқиши, жиноий жавобгарликнинг бошланиши, жиноий жавобгарликнинг амалга оширилиши ва жиноий жавобгарликнинг ҳуқуқий оқибати" каби тартибда кўриб чиқиш зарурлигини айтиб ўтади. Дарҳақиқат, шахсни жавобгарликка тортиш учун аввало муайян қилмишнинг содир этилиши жиноят қонунчилигида жиноий жавобгарликни келтириб чиқариши ҳамда ушбу қилмишни аниқ шахс томонидан жиноят содир этилганлигини аниқлашни, яъни жавобгарликка тортиш учун аввало унинг Жиноят кодекси Махсус қисмида жиноят деб белгиланган қилмишни содир этганлигини аниқлаш талаб этилади. Шу сабабли жиноят кодексининг 16-моддаси иккинчи қисмида «Ушбу Кодекда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади», деб белгиланади.

М. Х. Рустамбаев эътироф этганидек, «мазкур қоида бир шахс томонидан содир этиладиган жиноятга ҳам, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларга ҳам бирдек тааллуқлидир. Шу сабабли иштирокчилик жиноий жавобгарликнинг қўшимча асосларини вужудга келтирмайди». Бироқ, жиноят қонунчилигининг таъкидланган қоидаси бир карашда фақат бажарувчининг тугалланган жиноятини содир этишига нисбатан қаратилганидек кўринади. Чунки жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмиш жиноятнинг бажарувчиси томонидан содир этилади, қолган

иштирокчилар эса бажарувчи содир этган жиноятда бевосита қатнашмайди, балки улар аниқ шахсни жиноятга ундаш билан жиноятни юзага келтиради (далолатчи) ёки унинг содир этилишига раҳбарлик қилади, шунингдек бошқача тарзда кўмаклашади (ташкilotчи ёки ёрдамчи). Шу боис битта шахс ёки бирга бажарувчилар томонидан содир этилган жиноят учун жавобгарликни белгилаш қийинчилик туғдирмайди, бироқ жиноят роллари тақсимланган ҳолда бир нечта шахслар иштирокида ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма томонидан содир этилган бўлса, бу ҳолат уларнинг жавобгарлигини белгилашда муайян қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин.

Айнан шунинг учун ҳам амалдаги жиноят қонунининг 58-моддаси тўртинчи қисмида «Иштирокчиликда содир этилган жиноят учун жазо тайинлашда суд ҳар қайси айбдорнинг жиноятда иштирок этганлик хусусияти ва даражасини ҳисобга олади», деган қонундан белгилаб қўйган.

Дарҳақиқат, жиноятнинг ҳар бир иштирокчиси ўз айби билан қамраб олинган боис жиноят бўлиши даркор. Шу жавобгар қилмиши учун иштирокчиларининг жавобгарлиги - уларнинг жиноятда фактик иштирок этганлиги даражаси ва хусусияти билан белгиланади. Бунда жиноятда иштирок этиш хусусияти жиноят иштирокчисининг жиноят содир этишда бажарган роли (бажарувчи, ташкilotчи, далолатчи, ёрдамчи)дан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Жиноятда иштирок этиш даражаси эса жиноят иштирокчисининг жиноий натижага эришиш учун қўшган ҳиссаси, жиноий фаолиятининг ҳажми ва жиноят содир этишдаги фаоллиги билан аниқланади". Аммо, қонун талабига кўра, суд иштирокчиларга жазо тайинлашда ушбу қоидага амал қилиши керак. Жиноий ҳуқуқда иштирокчиликнинг юридик жиҳатлари муҳим аҳамиятга эга. Масалан, АҚШ ва Буюк Британия қонунчилигида иштирокчилик учун "mens rea" (жиноий ният) исботланиши шарт. Ўзбекистонда эса Жиноят кодексининг 26-моддасига кўра, иштирокчиларнинг нияти умумий бўлиши лозим. Бу жиҳат, хусусан, уюшган жиноятчиликда мураккаб масала ҳисобланади, чунки иштирокчиларнинг ҳар бирининг роли ва нияти алоҳида ўрганилади.

Иштирокчиликнинг турлари орасида оддий иштирокчилик ва уюшган гуруҳдаги иштирокчилик фарқланади. Уюшган гуруҳларда жиноятлар кўпроқ системали бўлиб, узоқ муддатли фаолиятни ўз ичига олади. Масалан, коррупцияга оид жиноятларда иштирокчилик кўпинча иерархия ва ташкилий тузилмага эга. Халқаро тажрибада корпоратив иштирокчилик (corporate complicity) мисоллари кўп, бу ерда компаниялар инсон ҳуқуқларининг бузилишида иштирок этади.

Иштирокчиликнинг ижтимоий сабабларини таҳлил қилишда иқтисодий, маданий ва таълим даражаси каби омиллар муҳим. Ўзбекистонда, масалан, ишсизлик ва таълим даражасининг пастлиги ёшларни гуруҳ жиноятларига жалб қилишда катта рол ўйнайди. Халқаро тадқиқотларда эса, ижтимоий адолатсизлик ва камбағаллик иштирокчиликда жиноятларнинг кўпайишига олиб келади.

Ўзбекистонда иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг статистикасига кўра, вояга етмаганлар ўртасида бу турдаги жиноятлар юқори. Масалан, безорилик жиноятларининг 8% иштирокчиликда содир этилади. Вояга етмаганлар томонидан тамом бўлмаган жиноятларда иштирокчилик хусусиятлари ўрганилган тадқиқотларда, жазо тайинлашнинг ўзига хосликлари кўрсатилади.

Ўзбекистонда одам савдосига қарши курашиш бўйича қабул қилинган қарорларда иштирокчиликнинг роли алоҳида таъкидланади. Бу борада махсус комиссиялар ва маҳалла институтлари фаол иштирок этади. Коррупцияга оид жиноятларда иштирокчиликни таҳлил қилишда, молиявий жиноятларни тергов қилиш методикасида криминалистик характеристикалар ўрганилган.

Гиёҳванд моддалар билан боғлиқ жиноятларда иштирокчилик кўпинча уюшган гуруҳлар томонидан амалга оширилади. Ўзбекистонда бу борада комплекс профилактика чоралари ишлаб чиқилган, жумладан, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш ва ёшлар билан ишлаш.

Халқаро тажрибада иштирокчиликнинг олдини олишда турли ёндашувлар қўлланилади. Масалан, АҚШда "accomplice liability" қонунлари орқали иштирокчиларнинг жавобгарлиги аниқ белгиланади. Бу ерда таълим ва жамоатчилик фаолияти муҳим рол ўйнайди. Европа Иттифоқида эса, уюшган жиноятчиликка қарши курашишда трансмиллий ҳамкорлик кучайтирилган.

Халқаро ташкилотлар, хусусан, БМТнинг Жиноятчилик ва адлия бўйича идораси (UNODC), иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг олдини олиш бўйича кўплаб дастурларни амалга оширади. Масалан, одам савдосига қарши курашишда махсус тренинглар ва маърифат ишлари олиб борилади.

Иштирокчиликда жиноятларнинг олдини олишда криминологиянинг профилактика назариялари муҳим. Масалан, "broken windows" назариясига кўра, кичик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш катта жиноятларни камайтиради. Бу назария иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларга нисбатан гуруҳ шаклланишининг бошланғич босқичида қўлланиши мумкин.

Ижтимоий назорат назариясига кўра, оила, мактаб ва маҳалла каби институтларнинг роли муҳим. Ўзбекистонда маҳалла институти профилактикада самарали восита сифатида кўрилмоқда. Халқаро тадқиқотларда эса, ижтимоий медиа ва технологиялар орқали профилактика чоралари кучайтирилмоқда.

Замонавий технологиялар, хусусан, сунъий интеллект (AI) ва маълумотлар таҳлили, иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларни аниқлаш ва олдини олишда муҳим ўрин тутди. Масалан, мониторинг тизимлари орқали гуруҳ ҳаракатларининг бошланғич белгилари аниқланади. Ўзбекистонда бу борада махсус дастурлар ишлаб чиқилмоқда, лекин уларнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш зарур.

Таълим тизимида ҳуқуқий саводхонликни ошириш иштирокчиликнинг олдини олишда муҳим. Мактабларда махсус дарслар, семинарлар ва тренинглар орқали ёшларнинг ҳуқуқий онгини ошириш мумкин. Халқаро тажрибада, масалан,

Австралияда ёшлар билан ишлашда "peer education" (тенгдошлар таълими) усули самарали эканлиги исботланган.

Жинойтчиликнинг ушбу тури доирасида амалга оширилиши лозим бўлган профилактик чора тадбирлар йўналиши сифатида қуйидагиларни қайд этиш мақсадга мувофиқ, булар:

□ Ёшлар ўртасида иштирокчиликнинг хавфи тўғрисида маълумот бериш. Бу учун махсус дарсликлар ва интерактив дарслар ишлаб чиқиши керак.

□ Маҳаллаларда профилактика ишларини кучайтириш, хусусан, ёшлар билан индивидуал ишлаш.

□ Иштирокчиликнинг профилактикасига оид махсус моддалар киритиш. Масалан, иштирокчиларнинг ниятини аниқлаш учун аниқ критерийлар белгилаш.

□ Иштирокчиларнинг ролига қараб жазо тайинлашни такомиллаштириш.

□ Одам савдоси, коррупция ва уюшган жиноятчиликка қарши курашишда халқаро тажрибадан фойдаланиш.

□ Ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари учун иштирокчиликни аниқлаш ва тергов қилиш бўйича тренинглари ташкил этиш.

□ IT ва маълумотлар таҳлилидан фойдаланиб, иштирокчилик белгиларини эрта аниқлаш.

□ Жиноий гуруҳларнинг ижтимоий медидаги фаолиятини кузатиш.

Иштирокчиликда содир этиладиган жиноятларнинг олдини олиш жамиятнинг барқарорлиги ва хавфсизлиги учун муҳим вазифадир. Илмий таҳлиллар ва амалий тажрибалар асосида таълим, қонунчилик, халқаро ҳамкорлик ва технологиялардан фойдаланиш орқали самарали натижаларга эришиш мумкин. Келажакда бу йўналишда тадқиқотларни давом эттириш ва янги профилактика усулларини ишлаб чиқиш зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ўттиз тўрт йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/8440>.

2. Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 14 ноябрдаги “Болаларни зўравонликнинг барча шаклларида ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-996-сон қонуни.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 21 декабрдаги «Маҳалла институтининг жамиятдаги ролини тубдан ошириш ва унинг аҳоли муаммоларини ҳал этишда биринчи бўғин сифатида ишлашини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида» ПФ-209-сон Фармони.

4. Таштемиров А. А. Ахборот технологиялари орқали содир этиладиган жиноятларни фош этишнинг ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатлари //World of Science. - 2023. - Т. 6. - №. 6. - С. 169-175.

5. Таштемиров А., Курчибоев Ж. Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлигининг профилактикасида таълим ва тарбиянинг ўрни ва аҳамияти //Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук. - 2023. - Т. 3. - №. 12. - С. 130-135.
6. Таштемиров А. А., Калауов С. А. Йўл ҳаракати хавфсизлиги ривожланиш концепциясининг истиқболлари ва киберхавфсизлигини таъминлаш зарурати //Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. - 2022. - Т. 2. - №. 8. - С. 245-250.
7. Таштемиров А. А. и др. Ижтимоий тармоқлар орқали содир этилаётган жиноятларга қарши курашиш чора-тадбирлари //Models and methods for increasing the efficiency of innovative research. - 2023. - Т. 2. - №. 21. - С. 24-31.
8. Таштемиров А. А. и др. Ижтимоий профилактика объекти сифатида алкоголизм таъсиридаги шахслар билан ишлаш фаолиятини такомиллаштириш //Soʻngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. - 2023. - Т. 6. - №. 12. - С. 552-558.
9. Tashtemirov A., Poʻlatov A. Ayollar jinoyatchiligining oldini olish chora-tadbirlari //Инновационные исследования в науке. - 2024. - Т. 3. - №. 1. - С. 75-78.
10. Таштемиров А., Нурматов Н. Айрим хорижий давлатларнинг тезкор қидирув фаолиятида соҳавий ҳамкорликнинг таҳлили //Инновационные исследования в науке. - 2024. - Т. 3. - №. 5. - С. 190-197.
11. Таштемиров А. А. и др. Зўравонлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тушунчаси ва ўзига хослиги //Innovative achievements in science 2024. - 2025. - Т. 4. - №. 37. - С. 82-90.
12. Tashtemirov A., Vaxtiyorov S. Profilaktika inspektorining jinoyat ishlar boʻyicha sudlar bilan hamkorligining oʻziga xos xususiyatlari //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. - 2024. - Т. 3. - №. Maxsus son 12. - С. 38-42.
13. Таштемиров А. А. и др. Психологическая поддержка деятельности инспекторов профилактики в работе с лицами, осужденные к наказанию исправительные работы //International scientific research conference. - 2024. - Т. 3. - №. 28. - С. 97-102.
14. Tashtemirov A., Usmonova Y. Profilaktika inspektorining yashash manzillaridan uzoq muddatga ketgan shaxslar boʻyicha ishlash faoliyatini huquqiy taʼminlash //Наука и технология в современном мире. - 2024. - Т. 3. - №. 12. - С. 59-61.
15. Таштемиров А. А. Фирибгарликка имкон берувчи шарт-шароитлар ва ушбу турдаги жиноятларга тайинланадиган жазо тизимининг ўзига хослиги //Евразийский журнал права, финансов и прикладных наук. - 2022. - Т. 2. - №. 10. - С. 42-48.
16. Таштемиров А. А. Йулларда ҳаракатланишни тартибга солишнинг ҳуқуқий жиҳатлари ва бу борада технологиянинг аҳамияти //siyosatshunoslik, huquq va xalqaro munosabatlar jurnali. - 2022. - Т. 1. - №. 2. - С. 111-115.